

І. Другий Ватиканський Собор — парадигма процесу аджорнаменто

Петро Саух (Житомир)

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ГЛОБАЛІЗОВАНОЇ ЕПОХИ: СУСПІЛЬСТВО І ЦЕРКВА В ПОШУКАХ ВІДПОВІДЕЙ

Світ, у якому ми живемо на зламі тисячоліть, вступив у смугу глибоких змін, в процесі яких перебудовується і буде перебудовуватися усе наше життя. Розкручений до максимальних обертів маховик трансформацій зачепив і готовий деформувати різноманітні сфери існування людини і людства: співвідношення між людством і планетою, на якій воно мешкає; взаємодію між державами, кожна з яких шукає свої шляхи в майбутнє і, разом з тим, не може не рахуватися з інтересами інших народів і держав; боротьбу соціальних груп і протистояння релігій, у взаємовідносинах яких пробиває собі дорогу усвідомлення того, що у людства спільна доля і що загальнолюдські цінності та ідеали повинні вийти на перше місце, стати основними у взаємодії між людьми; високі темпи науково-технічного прогресу, що далеко не однозначно впливають як на умови нашого життя, так і на нас самих. Іншими словами: перед нами постає новий світ – і в новітніх технологіях, і в нових формах життя, і в нових способах світобачення та світорозуміння, а головне – в тих глобальних небезпеках, в яких розгортається протиріччя між новими реаліями нашого існування та усталеними формами і способами ставлення до цього світу. Не випадково перед суспільством і церквою постає гостра проблема адаптації до глобальних змін, формування нового світогляду, що відповідає новій добі.

Процеси глобалізації, з якими зустрілось людство ще в середині ХХ століття і з якими пов'язувало оптимістичні надії, змушують

переоцінювати пріоритети в усіх сферах суспільного життя. Як виявилось, вони мають не лише позитивні наслідки (зростання міжнародних зв'язків, поширення нових технологій та єдиних стандартів життя, ідеї солідарної демократії і відповідальності тощо), а й негативні наслідки, які не мають простого рішення. Особливою гостроти у контексті цих процесів додає турбулентність реальних тенденцій культурного самовизначення і культурного самознищення. Тобто, глобалізація культур постала найбільш проблематичною частиною культурної взаємодії.

Глобалізація як матеріалізація універсалізації світу, його гомогенізація, як з'ясувалося, не знімає, а загострює геополітичні протиріччя, національно-етнічну нетерпимість і міжнаціональні суперечності, протистояння культур і світових релігій. Й будемо відверті, ці дезінтегруючі сили та складні процеси міжкультурної взаємодії не спроможні подолати ані Організація Об'єднаних Націй, ані інші міжнародні організації, особливо коли справа доходить до глибинних мотивів і установок мас людей та їх об'єднань, що сформувалися історично. Корені усіх цих процесів лежать у глибинах культурно-ментальної та етнічно-релігійної несумісності, які можна або загострювати, або знайти механізми їх пом'якшення, а то й подолання. Культури – монадологічні, замкнені. Кожна із них має свої цінності, моральні імперативи і психологію, які формувалися тисячоліттями. Глобальна культура не може витіснити культурне і релігійне розмаїття. Воно практично не універсалізується.

Однак протистояти об'єктивним процесам глобалізації означало б приблизно ту ж логіку дій, за якої не будують громовідвід, а створюють товариство по боротьбі з блискавкою. Ці процеси вже необоротні, хоч би як комусь не хотілося расової, культурної чи релігійної “чистоти”. Ми приречені у майбутньому жити в “єдиному домі”, заклавши потужний фундамент міжкультурного та міжрелігійного спілкування. Для того, щоб це зробити та уникнути культурної та цивілізаційної конфронтації, мала б працювати єдина формула “єдність світу та розмаїття культур”¹. Але успішність її вирішення багато в чому залежить від того, наскільки вдало фор-

¹ Див.: Саух П.Ю. Сучасна освіта: портрет без прикрас. – Житомир, 2012. – С.131–132.

мується баланс між полюсами цієї формули. Пошуками такого балансу вже декілька останніх десятиліть займаються відомі філософи, політологи, культурологи. Результатом їх, як відомо, стала теорія мультикультуралізму, яка обґрунтовує ідеали культурного плюралізму, гармонійного співіснування різних культур, їх рівності та однакового права на життя. Однак реалізація теорії мультикультуралізму засобами політики на практиці викликає немало нових проблем. З'ясовується, що формула “єдності світу та розмаїття культур”, а відтак й задекларовані мультикультуралізмом стратегії, не мають простого “технічного” розв’язку і вимагають до себе підвищеної уваги та філософського, концептуального осмислення.

Визнати культурне розмаїття та право кожної національної чи культурної (субкультурної) спільноти на культурне самовизначення – це лише півсправи. Для того, щоб теорія мультикультуралізму мала практичний сенс, важливо, щоб різні культури мали можливість брати участь в усіх сучасних світових процесах, а для цього вони мають посідати рівноправні позиції принаймні в основних життєвотворчих імперативах. Адже, незважаючи на те, що різні культури мають далеко неодинакові можливості за впливом, кожна із них не бажає, щоб її просто терпіли. Будь-яка культура розглядає свої базові цінності як універсальні (якщо вона перестане це робити, то просто зникне як самостійна культура!). Вона хоче, щоб з нею рахувалися. Толерантність – це, звичайно, цінність, але цінність проміжна. Ніхто не бажав би, щоб його суто “толерували”, лише терпіли. Культурна самобутність зазвичай прагне більшого: поваги, довіри, симпатії. Відтак, що означає терпіти? Терпіти – означає миритися з “іншим”, “не моїм”, тобто зносити те, що мені так чи інакше не до вподоби. А з якою метою, то це вже інша справа. Між іншим, віротерпимість, яка постала як результат тривалих середньовічних воєн, будується саме на цьому. Людина терпляче (без спроб насилля – і цим віротерпимість фактично відрізняється) співіснуючи з представником іншої конфесії, розмірковує: ясна річ, він не має рації, але Бог усе бачить, нехай живе як живе.

Однак, сьогодні інший світ й подібна толерантність вже не сприймається достатньою умовою гармонізації добросусідських відносин. Культурно “Інше” надто глибоко проникає в життя су-

часної людини й надто багато вимагає від неї. Тому спроба подати культурну терпимість як достатню підставу гармонійної взаємодії різних культур може призводити або до “сірої одноманітності”, або до прямих зіткнень і конфліктів.

Ось чому, коли розпочався процес переходу від добрих намірів ідеологів мультикультуралізму (співіснування культур) до їх практичної реалізації (взаємодії культур), то виникла реальна небезпека втрати самотності культур, яка стала причиною потужного альтернативного руху – їх локалізації. Не випадково, сучасні критики мультикультуралізму, звернувши увагу на його обмеженість і конфліктогенність, охрестили мультикультуралізм “новим типом модернізованого расизму” та методом “геттоїзації” етнічних громад (Ч. Тейлор, В. Лекторський). Така критика, справді, має реальні підстави. Мультикультурне середовище – зовсім не є простором свободи, а “культуротерпіння” на практиці виливається у відверту асиміляцію.

У зв’язку з цим виникає низка питань. А чи може в цій ситуації бути альтернатива мультикультуралізму? Чи передбачає проект “єдності світу” монокультурне, моноконфесійне суспільство й чи не є він утопічним, зосередивши в собі явні й латентні конфлікти, ворожнечу, ненависть, нетерпимість, расизм, ксенофобію, тобто все те, що засуджено демократичною світовою спільнотою? Здавалося б знайти відповідь на них та гармонізувати полюси формули “єдність світу та розмаїття культур” можна було б, спираючись на ідеї “культурної глобалізації”, що ґрунтується на алгоритмі “глокалізації” відомого англійського соціолога Роланда Робертсона. Глокалізація, на його думку, фіксує два взаємопов’язані процеси глобалізованої епохи: гомогенізацію та гетерогенізацію². За своїм смислом глокалізація спрямована проти тих концепцій глобалізації, які ґрунтуються на теорії становлення уніфікованої системи транснаціональних зв’язків і виключають будь-які неподібності та відмінності. Р. Робертсон розглядає глобалізацію, іншими словами, як таку, яка не придушує, не нівелює культурне різноманіття, а зберігає й навіть актуалізує культурну локалізацію, але здійснює це не за національними, а за іншими різноманітними ознаками.

² Див.: Матеріали круглого столу українських та російських філософів. Єдність світу і розмаїття культур // Філософська думка. – 2011. – №4. – С.37.

Тобто, культурна ідентичність в глобалізовану епоху має будуватися не на обов'язкових приписах, що регламентують життя людини в тій чи іншій спільноті (етнонаціональній, конфесійній), а на її вільному виборі, який не порушує при цьому свободи вибору інших. “Право кожного на такий вибір, – вважає російський філософ В. Межуєв, – є базовою умовою існування культури в глобальному масштабі”³. Ніби й заперечень не мало б бути, коли б не релігійний фактор. Адже це означає, що людина може за своїм власним уподобанням обирати й релігію, що протирічить алгоритму будь-якої традиційної релігії, для якої пріоритетним є монолітність общини віруючих. Глобалізація, “вириваючи” людину із контексту “своєї” общини, консолідує людей на вищому планетарному рівні. За такої моделі людина втрачає інтерес до власної, більш вузької релігійної ідентичності. Відтак, виникає реальна загроза руйнування гомогенного конфесійного середовища, а національно-культурна традиція, у свою чергу, втрачає захисну оболонку в образі “сакральної святості”.

І в першому, і в другому випадку такий дискурс викликає законмірну стурбованість як церкви, так і суспільства загалом. І там, і там сьогодні впевнені, що за рівнем технологічного розвитку людство цілком спроможне знайти механізми вирішення більшості глобальних проблем, окрім однієї – соціально-світоглядного алгоритму міжкультурної взаємодії, де постійно ховається міна уповільненої дії. Для її вирішення потрібна максимальна мобілізація спільних зусиль суспільства і церкви. Важко не погодитися у цьому контексті з думкою відомого американського політолога Самюеля Гантінгтона, який вважає, що “релігія є чи не одним із найпотужніших рушіїв глобальної політики в сучасному світі”⁴. Прогнозуючи зіткнення цивілізацій, ядро яких складають релігії, він застерігає, що можна бути напівфранцузом і напівалжирцем, але неможливо бути напівмусульманином або напівкатоликом. Роль релігії у глобальній політиці набагато ширша, аніж участь релігійних інституцій у політичному процесі, ескалації або врегулюванні конфліктів в різних точках Земної кулі. Релігія причетна до фіналь-

³ Межуєв В. Діалог як спосіб спілкування в сучасному світі // Філософська думка. – 2011. – №4. – С.98.

⁴ Див.: Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York, 1996. – P. 48–55.

них проблем і граничних значень і її вплив на глобальну політику визначається саме цим фактором. Вона наділяє людські спільноти могутнім символізмом, а також вибудовує між ними кордони, які виявляються непроступними для взаємопроникнення.

Незважаючи на те, що глобалізаційні процеси не зачепили повною мірою культурно-релігійну сферу й не детермінують відвертої глобальної культурної та релігійної конвергенції, але вони вже зробили “зустріч” релігій і культур незворотною. Тобто, хоча, принаймні сьогодні, й не спостерігається серйозних спроб світового масштабу знайти спільну для всього людства “глобальну релігію”, нові “релігійні культури” час від часу з’являються. До них цілком правомірно можна віднести Віру Багаї, яка, зібравши мільйони послідовників у всьому світі, постає моделлю “Нового Світового порядку” і об’єднання людства в єдину глобальну сім’ю. На статус сучасної мегарелігії претендує також “Нью Ейдж” (релігія “Нової ери” або “Нової доби”), яка являє собою різнобарвне, аморфне, по суті окультне і неоязичницьке утворення. Основою доктрини багаточисельних розрізнених груп і організацій “Нью Ейдж” виступають ідеї циклічності природи, реінкарнації, еволюції людини в Божество, рівності чоловічої і жіночої статі, всесвітнього глобального порядку, синкретизму (єдності усіх релігій) та уніфікації розмаїття традицій. “Спокійне”, споглядальне відношення суспільства до подібних глобалізаційних проектів спричиняє жорстку реакцію традиційних релігій. Планета стає свідком мало не повсюдного “повстання” релігій, які проявляють нетерпимість не лише до таких неорелігій, але й в сфері традиційного релігійного поля. Проекти “схрещення” й асиміляції культурних і релігійних особливостей ведуть до відповідної войовничої реакції, що проявляється в зростанні фундаментальних настроїв в їх крайньому прояві – тероризмі. Яскравим прикладом дифузії політики і релігії стали трагічні події в Нью-Йорку 11 вересня 2001 року. З одного боку, ми спостерігали реакцію ісламістських терористів на глобалізаційні процеси в формі “вестернізації”, а з іншого – глобалістський механізм “приструнити” динамічну і впливову світову релігію – іслам, який проявився в коврових бомбардуваннях мусульманських країн і їх міжнародній ізоляції. Безперечно, це шлях глухого кута, який лише штовхає до нових войовничих імпульсів і зміцнює вплив ісламу в публічному дискурсі. Історія людства давно за-

свідчила, що сила у вирішенні релігійних питань надзвичайно небезпечна справа, не стільки по відношенню до того, на кого вона спрямована, скільки для тих, хто її застосовує. В сучасних умовах жодна країна чи конфесія не має претендувати на виняткову роль у світі. Гострі геополітичні і соціальні проблеми повинні вирішуватися не шляхом силових методів, а шляхом рівноправного діалогу, який вимагає від кожної із сторін визнання права на існування і рівноцінність іншої світоглядної системи, взаємної поваги поглядів і позицій один одного. Зрозуміло, що для глобального миру лише діалогу культур і релігій недостатньо, потрібен глобальний етос, який включав би цінності загальнолюдської культури, реально визнані людьми різних націй, культур і релігій.

Сьогодні ж існує інша реальність й заколисувати себе тим, що на цій основі конфліктів не існує, не помічати, що демаркаційні лінії між релігіями не зникають, а зміцнюються, що навіть всередині світових релігій зростає відчуження, а поняття “екуменізм” перетворюється нерідко в порожню риторику, було б великою помилкою. Релігія залишається рушієм багаточисельних конфліктів сучасного світу. Достатньо згадати конфлікти між групами представників різних релігій, які стали трагічними сторінками кінця ХХ – початку ХХІ століття: між мусульманами й індуїстами в Індії, між протестантами й католиками у Північній Ірландії, між буддистами й індуїстами у Шрі-Ланці, між іудеями і мусульманами в Палестині, між мусульманами і християнами в Судані, Боснії, Косово тощо. За даними конфліктологів, які досліджували причини понад 100 збройних конфліктів у світі лише останніх десяти років ХХ ст., тільки шість із них були міждержавними, усі інші були внутрішньодержавними зіткненнями, де релігійний чинник відіграв важливу, а то й визначальну роль⁵.

В цьому контексті роль і значення рішень Другого Ватиканського Собору, пов’язаних з новим сприйняттям світу і новою взаємодією Католицької церкви з цим світом, важко переоцінити. Він по праву вважається не лише знаковою і видатною подією в історії Римо-Католицької церкви, а й важливим кроком в переосмисленні ролі і місця всього християнства в житті суспільства, яке перебуває

⁵ Див.: Єленський В. Глобальні тенденції релігійного розвитку у ХХІ столітті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/32037/

в стані режиму із загостренням. Собор, реагуючи на виклики часу, реформував літургію, дозволивши богослужіння національними мовами, прийняв декларації “Про релігійну свободу”, “Про Церкву в сучасному світі”, яка розглядає захист миру найважливішим завданням людства, декрети про екуменізм та місіонерську діяльність та проголосив необхідність “щирого і розсудливого діалогу між різними релігіями”. Під впливом цих рішень у форматі різних християнських гілок з’явилися такі концепції, як “богослов’я миру”, “богослов’я примирення”, “новий християнський аскетизм”, “євангелізація світу”, “православна мирологія”, “православна етика”, які стали фундаментом “християнської глобалістики”, широкомасштабної течії соціальної теології. Християнське осмислення глобальних проблем стало нерозривною частиною сучасних світських проєктів “гуманістичної глобалістики”, які обґрунтовують ідею розмаїття культур та життєдайні імперативи їх діалогу в сучасному світі. Динаміка узгоджених дій у вирішенні глобальних проблем почала ефективніше впливати на розвиток діалогу між Заходом і Сходом, а міжкультурний розлом Схід-Захід (“іслам-християнство”), у свою чергу, частіше знаходить спільні рішення застарілих проблем міжкультурної взаємодії. Більше того, іноді саме глобальні небезпеки стають тією канвою, яка не лише актуалізує міжкультурний діалог, а й “знімає” значну частину протиріч між Сходом і Заходом.

Незважаючи на те, що ані суспільство, ані церква ще достеменно не мають конкретних відповідей на виклики глобалізованої епохи, однак (і в суспільстві, і в церковних колах) вже існує тверде переконання, що одним із основних підходів до вирішення глобальних проблем потрібен якісно новий імператив ненасилля, рівноправного діалогу і солідарної демократії. А це означає, що в суспільстві міцніє усвідомлення руйнівної сили ідеології домінування, яка, на жаль, ще визначає вектор розвитку соціальних та геополітичних систем. Принципом, відповідним до сучасної глобальної ситуації у світі, має стати “ацентризм”, який заперечує побудову будь-яких привілейованих центрів домінування (Землі – в космосі, людського роду – в живій і неживій природі, країн Заходу – у світовому співтоваристві, християнства – в релігійному світі тощо). Й у цій справі не слід гадати, ніби усе залежить від певного кола мислителів, наукових експертів, церковних ієрархів та політиків, які ви-

будують нову модель світу й ставлення до світу та впровадять її до загального вжитку. Йдеться про те, щоб пришвидшити нашу адаптацію до глобальних змін, щоб свідомо поставитися до формування нового світогляду, який має ґрунтуватися на принципах глобальної етики і глобальної відповідальності людини. Нобелівський лауреат миру Далай-лама XIV писав, що більшість сучасних проблем викликані винятково помилками людини і можуть бути розв'язані лише зусиллями самих людей. “Ми зобов’язані пам’ятати, що різні релігії, ідеології і політичні системи світу існують для того, щоб люди могли бути щасливими. Ми не повинні забувати цю основоположну ціль і ніколи не повинні ставити засоби вище мети: завжди слід зберігати пріоритет людськості над матеріальними інтересами та ідеологією”⁶.

Цінності усіх релігій та ідеологій, за великим рахунком, відносні. Не відносним є лише цінність самого життя. Лише по відношенню до цієї фундаментальної цінності вони знаходять свою валідність для кожної конкретної особистості, лише за її допомогою вони можуть прийматися й переживатися нею. Розмаїття релігій, культур, способів життя – природний стан людства, який свідчить про його міцне здоров’я. Якщо керуватися цим, то проблема розмаїття культур, цінностей і норм, релігій та ідеологій постає не у світлі неминучих конфліктів, а як цілісне утворення, яке функціонує за принципом доповнювальності. Відтак постановка проблеми рівноправного діалогу і взаємоповаги, а звідси, ненасилля, справедливості і взаєморозуміння лише наближає до реалізації важливої мети будь-якої культури, релігії, ідеології, тобто до безпеки життя.

⁶ Далай-лама XIV. Буддизм Тибета. – М., 2009. – С.150.